

DİYANET

İlmi Dergi Cilt: 37 • Sayı: 2 Nisan-Mayıs-Haziran 2001

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı

*

Üç Ayda Bir Yayınlanır

ISSN 1300-8498 Diyanet İlmi Dergi, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı 1971-

MUKİLLÛN VE HADİS SAYILARI

*Dr. Mustafa KARATAŞ**

GİRİŞ

Sahâbe arasında Hz. Peygamber hayatta kaldığı sürece onun yanından hiç ayrılmayanlar bulunduğu gibi, onunla sohbeti kısa sürenler de olmuştur. Bu durum doğal olarak Hz. Peygamber'e ait söz ve eylemlerden, bir sahâbînin bildiğini diğer bir sahâbînin bilememesi sonucunu doğurmuştur. Esasen Hz. Peygamber'in sohbet halkalarında yetişmiş olan sahâbîlerin tamamının aynı oranda hadislerle ilgilendiği düşünülemez. Takdir edileceği üzere ilim çok özel bir uğraş gerektirmektedir. Nitekim Hz. Ömer'in (ö. 23/643), "Yönetici olmadan önce ilim tahsil ediniz"¹ sözü de bu görüşü desteklemektedir. Dolayısıyla sahabe içinde kendisini özellikle ilme adanmış kişilerin sayısı, sahabe sayısı ile karşılaştırıldığında arada çok büyük bir fark olduğu görülmektedir.

Sahâbenin sayısı hakkında bilgi veren ilk kaynakların hemen tamamında sözkonusu bilgiler Ebû Zür'a'nın (ö. 264/877) bir sözüne dayandırılmaktadır. Şöyle ki, Ebû Zür'a'ya hadislerin sayısı konusunda bir soru yöneltildiğinde o, "Kim bunu zapt edebilir? Allah Resûlü ile birlikte veda haccına kırk bin, Tebuk Seferi'ne yetmiş bin sahâbî katılmıştı"² cevabını vererek, hadislerin sayısının sanıldığından aksine çok daha fazla olduğunu anlatmak istemiştir. Ebû Zür'a ile aynı kanaati paylaşan günümüz ilim adamlarından Muhammed Hamîdullah da bu konudaki düşüncesini şöyle ifade etmektedir: "Klasik bir hadis mütehasısı Hz. Peygamber'in sahâbîlerinin sayısının yüz bini aştığını söylemektedir ki bunların her birinin sonraki nesillere en az bir hadis nakletmiş olabileceğini düşünebiliriz? Bu düşünce tarzında mübalağa olmaz, zira bilindiği gi-

* Mesih Alipaşa Camii, Fatih-İstanbul.

1 Buhârî, *İlim*, 15.

2 Hatîb, *el-Câmi'*, II, 447; ibnü's-Salâh, *Mukaddime*, s. 494; Âmirî, *er-Riyâdu'l-müstetâbe*, s. 16.

bi Hz. Peygamber veda haccı esnasında Arafat'ta yüz on dört bin Müslüman'a hitap edebilme fırsatını bulmuştu."³

Gerek Ebû Zür'a'nın, gerekse Hamîdullah'ın yaklaşımlarının ilmî açıdan tutarlı olduğu söylenemez. Varsayımlardan hareket ederek sahabenin tamamını hadis râvisi kabul etmek ve her sahâbînin hadis rivayet etmiş olacağını düşünmek izahı güç bir durumdur; zira ilim bir ihtisas işi olduğu gibi, hadis rivayeti de başlı başına özel bir alandır. Nitekim İbn Abdilber'in (ö.463/1070) de ifade ettiği gibi sahabenin tamamı aynı seviyede hadis bilgisine sahip değildir. Birinin bildiği hadisleri bir diğersinin bilmemesi gayet doğaldır. Bu bakımdan sahabe nesli de dahil hadislerin tamamını ihata etmek mümkün değildir. Bu durum, ancak hadisler kitaplarda toplandıktan sonra gerçekleşebilir.⁴ İşte bunun içindir ki, kendilerinden bize hadis rivayet edilen sahâbîlerin sayısı, toplam sahabe sayısının çok çok altındadır. Nitekim Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) Müsned'inde hadisleri bulunan sahâbîlerin isimlerini ve rivayet ettikleri hadis sayılarını bir cüzde toplayan İbn Hazm'ın (ö. 456/1063) Kitâbu'l-A'dâd isimli risalesinde tespitlerimize göre 1.002 sahâbî adı geçmektedir.⁵

Diğer taraftan İbn Hibbân el-Büstî (ö. 354/965) kendilerinden rivayette bulunan sahâbîler için kaleme aldığı "Târîhu's-sahâbe ellezîne ruviye anhümü'l-ahbar" isimli eserinde sadece 1.608 sahâbînin biyografisini incelemektedir. Ayrıca Hakim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) hadis rivayet etmiş olan sahâbîlerin sayısının dört bin olduğunu söylemekte, Zehebî (ö.748/1347) ise bu sayının bin beş yüz kadar olduğunu, iki bini asla geçemeyeceğini savunmaktadır.⁶ Kütüb-i Sitte hadislerini, Tuhfetü'l-eşraf bi ma'rifeti'l-etrâf adıyla sahâbî râvilerine göre yeniden derleyen Mizzî ise (ö. 742/1341), sözkonusu eserinde toplam 1.391 sahâbîden hadis nakletmektedir.⁷

Bu bilgiler ışığında kendilerinden bize hadis ulaşan râvi sahâbîlerin sayısının toplam sahâbe sayısına nispetle yüzde bir oranında olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca râvi sahâbîler içerisinde kendilerinden çok hadis rivayet edilmiş olan kişilerin oranı da yine aynı şekilde yaklaşık olarak yüzde bir civarındadır. Çünkü kendilerinden binden fazla hadis rivayet edilen sahâbî sayısı sadece yedi kişidir. Bilindiği gibi kendilerinden binden fazla hadis rivayet edilen sahâbî-

3 Hamîdullah, *Resûlullah Muhammed*, s. 201.

4 Mîras. *Tecrid Tercemesi*, IV, 49-50.

5 İbn Hazm, *Kitâbu'l-A'dâd*, Süleymâniye Kütüphanesi, Ayasofya 454; 187b-188a. Eserin Kisrevî neşriinde 1018, Ekrem Ziyâ Ömerî neşriinde 1013, Sa'denî neşriinde ise 999 sahâbî ismi zikredilmektedir. Bu farklılıklar daha çok iki ayrı şahsın isimlerinin bir isim sanılmasından kaynaklanmaktadır.

6 İbn Hazm, *Esmâ'ü's-sahâbe* (Kisrevî), s. 10; krş Zehebî, *Tecridü esmâ'is-sahâbe*, I, C. Zehebî, sahâbeden olan râvilerin bir isim listesini vermektedir (bk. *Kitâbu'l-muîn fi tabakâti'l-muhaddisîn*, Feyzullah Efendi Ktb., nr. 1548, vr. 1a-4b).

7 Mizzî, *Tuhfetü'l-eşraf bi ma'rifeti'l-etrâf*, I-XIII, Bombay 1403/1982.

lere muksirûn, binden az hadis rivayet edilen sahâbîler için ise mukillûn terimi kullanılmaktadır.⁸

Diğer taraftan sahâbîlerin hadis sayıları verilirken Bakî b. Mahled'in Müsned'indeki hadis sayılarına göre birtakım gruplandırmalar yapılmış ve bunun neticesinde çeşitli terimler ortaya çıkmıştır. Tespitlerimize göre ilk olarak İbn Hazm tarafından kullanılan "ashâbu'l-ulûf", "ashâbu'l-elf", ashâbu'l-miîn", "ashâbu'l-aşerât", "ashâbu't-tis'ate aşer" gibi terimleri, İbnü'l-Cevzî de (ö. 597/1201) aynı şekilde kitabında zikretmiştir.⁹

Buna göre Bakî b. Mahled'in Müsned'inde kendilerinden hadis nakledilen sahâbîlerden binden fazla hadis rivayet edilenler yedi, yüz ile bin hadis arasında rivayet edilenler otuz, on ile yüz hadis arasında rivayet edilenler yüz elli yedi, iki ile on hadis arasında rivayet edilenler iki yüz kırk iki, kendilerinden iki hadis rivayet edilenler ise yüz on beş kişidir. Geriye kalan dört yüz elli bir kişi de ashâbü'l-vâhid denilen birer hadis rivayet edilen sahâbîlerdir.¹⁰ Dolayısıyla Bakî b. Mahled'in Müsned'inde hadisleri yer alan sahâbîlerin yarıya yakınından birer ya da ikişer hadis rivayet edildiği, hadislerin büyük bir kısmının ise geriye kalan çok az sayıdaki sahâbîden geldiği anlaşılmaktadır. Genel olarak muksirûn ve mukillûn adı verilen sözkonusu râvilerden muksirûn ve hadis sayıları ayrı bir makalede ele alındığından,¹¹ burada mukillûn üzerinde durulacaktır.

A. MUKİLLÛN

Hadis rivayeti ile meşhur olan sahâbîler şüphesiz sadece "muksirûn" u oluşturan Ebû Hureyre, Hz. Âişe, Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Abbas, Cabir b. Abdillâh ve Ebû Saîd el-Hudrî'den ibaret değildir. "Muksirûn" kadar olmasa da, "mukillûn" içerisinde yer alan Abdullah b. Amr, Abdullah b. Mes'ûd, Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. el-Hattâb, Ümmü Seleme, Ebû Musa el-Eş'arî, el-Berâ' b. Âzib gibi sahâbîlerden de pek çok hadis nakledilmiştir. Üstelik ilk dört halife ve cennetle müjdelenen diğer sahâbîler "mukillûn" içerisinde yer almaktadırlar. Bunlardan Ali b. Ebî Talib 586, Ömer b. el-Hattâb 537,¹² Osman b. Affan 146, Ebû Bekir 142, Abdurrahman b. Avf 65, Saîd b. Zeyd 48, Zübeyr b. Avvam ve Talha b. Ubeydillâh 38'er hadisi rivayet edilen sahâbîlerdir. Yukarıda da değinildiği gibi bu rakamlar sözkonusu şahısların Bakî b. Mahled'in Müsned'inde yer aldığı bildirilen hadislerinin sayısı olup aynı zamanda tekrar içermektedir.

8 Koçyiğit, *Hadis İstılabları*, s. 277; Aydın, *Hadis İstılabları*, s. 110; Uğur, *Hadis Terimleri*, s. 268-269.

9 bk. İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 363-387.

10 bk. İbn Hazm, *Kitâbu'l-A'dâd*, Süleymâniye Kütüphanesi, Ayasofya 454; 187b-188a. Eserin Kisrevî neşrinde kendilerinden bir hadis rivayet edilenler dört yüz altmış üç kişidir (bk. *Esmâ'ü's-sahâbe*, s. 350-553).

11 bk. Karataş, Mustafa, "Muksirûn ve Hadis Sayıları", *Diyanet İlmî Dergi*, C:53, Sayı:4, s.83-101.

12 Tekrarları çıkarıldığından bu sayı 200'e inmektedir (bk., İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 364).

"Mukillûn" arasından birinci sırayı 848 hadis ile Abdullah b Mesud,¹³ ikinci sırayı da 700 hadis ile Abdullah b. Amr almaktadır.¹⁴ Yine "mukillûn" içerisinde yer alan ve "ashâbu'l-mie" (yüz hadis rivayet edilenler) arasına dâhil edilen Muâz b. Cebel'den 157,¹⁵ Ebû Eyyûb el-Ensârî'den ise 155 hadis¹⁶ rivayet edilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi, sahabe'nin bir çoğundan günümüze hiçbir hadis intikal etmemiştir. İbn Hazm'ın, Bakî b. Mahled'in Müsned'ini esas alarak yaptığı sıralamada kendilerinden on'dan fazla hadis rivayet edilen "mukillûn" sırasıyla şunlardır:

Sıra no	Sahabe adı	Hadis sayısı
1.	Abdullah b. Mes'ûd	848
2.	Abdullah b. Amr b. el-Âs	700
3.	Ali b. Ebî Tâlib ¹⁷	586

13 İbn Hazm, *Esmâü's-sahâbe* (Kisrevî), s. 42. Abdullah b. Mes'ûd hadisleri yazardı. Topladığı hadisler bilahare oğluna intikal etmiştir (bk., İbn Abdilber, *Câmi'u beyanil-'ilim*, I, 72). A. Muhammed Şakir'in verdiği bilgiye göre, mükerremleri ile birlikte onun Ahmed b. Hanbel'de 892 hadisi yer almaktadır (bk., *el-Bâis*, s. 182). Bizim tespitimize göre *Kütüb-i Tis'a'da* Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayet edilen hadislerin sayısı mükerremleri ile birlikte Buhârî 303, Müslim 541, Tirmizî 172, Nesâî 214, Ebû Dâvûd 148, İbn Mâce 184, Ahmed 997, Mâlik (hadis yok), Dârimî 118 adet olmak üzere toplam 2.667 hadistir. Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inin Dâru'l-fikr tarafından yapılan numaralı neşrine göre Abdullah b. Mes'ûd'un sözkonusu eserde 900 hadisi bulunduğu anlaşılmaktadır (bk. Ahmed b. Hanbel, II, 5-198).

14 İbn Hazm, a.e., a.yer, Bizim saymamıza göre Abdullah b. Amr'ın, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde 68 sayfa içerisinde (II, 158-226) tekrarları ile birlikte 618 hadisi yer almaktadır. Hadislerin çoğu en az iki kere tekrarlanmaktadır. Zehebî'nin *Siyeru A'lâmü'n-nübelâ'* adlı eserini tahkik eden Şuâyb el-Arnaut ve arkadaşları bu sayının 626 olduğunu söylemektedirler (bk., Zehebî, a.e., III, 80, dn. 2). Abdullah b. Amr'ın *Kütüb-i Tis'a'da* tekrarları ile birlikte 1649 hadisi bulunmaktadır. Bunun 736 tanesi İbn Hanbel'in *Müsned*'in Dâru'l-fikr tarafından yapılan numaralı neşrine göre Abdullah b. Amr'ın sözü konusu eserde 640 hadisi bulunduğu anlaşılmaktadır (bk., Ahmed b. Hanbel, II, 549-695, VIII, 11).

15 Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Muâz b. Cebel'in Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde yer alan hadislerinin sayısını 53 olarak göstermektedir (bk., *Bakî b. Mahled*, s.25, 82). Bu rakam bir yanlışlık sonucu zikredilmiş olmalıdır. Bizim saymamıza göre *Müsned*'de 21 sayfa içerisinde (V, 227-248) onun 152 hadisi bulunmaktadır. Ayrıca Muâz b. Cebel'den rivayet edilen hadis sayısı konusunda Abdulhamîd Salih Hamdân tarafından *Kütüb-i Tis'a'daki* hadislerini konu edinen *İmâmu'l-ulemâ Muâz b. Cebel* adlı bir çalışma neşredilmiştir (Dâru'l-Misriyye el-Lübniyye, Kahire 1410/1990). Bu çalışmaya göre onun 252 rivayeti kaynakları ile birlikte tespit edilmiş durumdadır.

16 İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 364; Zehebî, a.e., II, 403, İbn Hazm'ın *Esmâü's-sahâbe* adlı eserinin Kisrevî ve Sa'denî tarafından yapılan Daru'l-kütübü'l-Misriyye nüshasının her iki neşrinde de 155 hadis rivayet edilmiş olan Ebû Eyyûb el-Ensârî zikredilmemektedir. Eserin Zahiriyeye nüshasını neşreden Ekrem Ziyâ el-Ömerî'nin *Bakî b. Mahled el-Kurubî ve Mukaddimetu Müsnedihi* adlı çalışmasında ise (s. 82) Ebû Eyyûb 155 hadisle yirmi yedinci sırada yer almaktadır. Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin tekrarsız 50 hadisi olduğu söylenmektedir (bk., İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*, s. 364; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, II, 406). Bizim saymamıza göre, Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki hadisleri 103 adettir. Bunların 99'u kendi bölümü içerisinde (V, 412-423), 4 tanesi de Übey b. Ka'b'ın bölümünde (V, 113) geçmektedir. Onun *Kütüb-i Tis'a'da* yer alan hadislerinin dağılımı şöyledir: Buhârî 18, Müslim 59, Tirmizî 20, Nesâî 21, Ebû Dâvûd 14, İbn Mâce 16, Ahmed 110, Mâlik 6, Dârimî 13. Toplam: 277 hadis.

17 İbn Hazm, *Kitabü'l-A'dâd*, 187b; Eserin Kisrevî neşrinde (s. 44) Ali b. Ebî Talib'in 536 hadisi, Sa'denî neşrinde (s. 33) 537 hadisi görünmektedir. Zahiriyeye nüshasında ve bizim esas aldığımız Süleymaniye nüshasında 586 hadisi olduğu yazılıdır. İbnü'l-Cevzî'de de aynı şekilde 586 hadis zikredilmektedir (bk., *Telkîh*, s. 363).

4.	Ömer b. el-Hattâb	537
5.	Ümmü Seleme	378
6.	Ebû Musa el-Eş'arî	360
7.	el-Berâ' b. Âzib	305
8.	Ebu Zerr el-Gıfarî	281
9.	Sa'd b. Ebî Vakkâs	271
10.	Ebu Ümâme el-Bâhilî	250
11.	Huzeyfe b. el-Yemân ¹⁸	220
12.	Sehl b. Sa'd	188
13.	Ubâde b. es-Sâmit	181
14.	İmrân b. Husayn	180
15.	Ebü'd-Derdâ'	179
16.	Ebü Katâde	170
17.	Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî	167
18.	Übey b. Ka'b	164
19.	Muâviye b. Ebî Süfyan	163
20.	Muâz b. Cebel	157
21.	Ebü Eyyûb el-Ensârî	155
22.	Osman b. Affân	146
23.	Câbir b. Semura el-Ensârî	146
24.	Ebü Bekir es-Sıddîk	142
25.	Muğire b. Şu'be	136
26.	Ebü Bekre	132
27.	Üsâme b. Zeyd	132
28.	Sevbân, Mevlâ Rasûlillah(a.s)	128
29.	Semura b. Cündeb	123
30.	Nu'mân b. Beşîr	102
31.	Cerîr b. Abdillâh	100
32.	Abdullah b. Ebî Evfâ	95
33.	Zeyd b. Sâbit	92

18 Ibn Hazm, Esmâü's-sahâbeti'r-ruvât, s. 49. Bu isim eserin Süleymaniye yazmasında yer almaktadır.

34.	Zeyd b. Hâlid	81
35.	Esmâ bint Yezîd b. es-Seken	81
36.	Seleme b. Ekva'	77
37.	Meymûne Ümmü'l-mü'minîn	76
38.	Vâil b. Hucr	71
39.	Zeyd b. Erkam el-Ensârî	70
40.	Ka'b b. Mâlik	70
41.	Râfi'b. Hadîc	78
42.	Ebû Râfi, Mevlâ Rasûlillah (a.s)	68
43.	Avf b. Mâlik	67
44.	Adiy b. Hâtim	66
45.	Ümmü Habîbe Ümmü'l-mü'minîn	65
46.	Abdurrahman b. Avf	65
47.	Ammâr b. Yâsir	62
48.	Amr b. Avf	62
49.	Selmân el-Fârisî	60
50.	Hafsa Ümmü'l-mü'minîn	60
51.	Esmâ bint Ebî Bekir es-Sıddîk	58
52.	Vâsile b. Eska'	56
53.	Ukbe b. Amir el-Cüheni	55
54.	Şeddâd b. Evs	50
55.	Fudâle b. Ubeyd	50
56.	Abdullah b. Büsr ¹⁹	50
57.	Saîd b. Zeyd b. Nüfeyl	48
58.	Abdullah b. Zeyd	48
59.	Mikdâm Ebu Kerîme	48
60.	Ka'b b. Ucre	47
61.	Ümmü Hânî bint Ebî Tâlib	46
62.	Ebû Berze ²⁰	46

19 İbnü'l-Cevzî'de (Telkîh, s. 365) "Büsr", "Büşr" şeklinde yazılmıştır.

20 Diğer nüshalarda Ebû Bürde ya da Ebû Berde şeklinde, İbnü'l-Cevzî'de ise (Telkîh, s. 366) Ebû Bezze şeklinde geçmektedir.

63.	Ebû Cuheyfe	45
64.	Bilâl el-Müezzin	44
65.	Cündüb b. Abdillâh b. Süfyân	43
66.	Abdullâh b. Muğâffel	43
67.	Mikdâd	42
68.	Muâviye b. Hayde	42
69.	Sehl b. Huneyf	40
70.	Hakîm b. Hizâm	40
71.	Ebu Sa'lebe el-Huşânî	40
72.	Ümmü Atıyye	40
73.	Amrb. el-Âs	39
74.	Huzeyme b. Sabit Zü'ş-şehadeteyn	38
75.	ez-Zübeyr b. el-Avvâm	38
76.	Talha b. Ubeydillâh	38
77.	Amr b. Abese	38
78.	el-Abbâs b. el-Abdilmuttalib	35
79.	Ma'kil b. Yesâr	34
80.	Fâtîme bint Kays	34
81.	Abdullâh b. Zübeyr	33
82.	Habbâb b. el-Eret	32
83.	el-Irbâd b. Sâriye	31
84.	Muâz b. Enes	30
85.	İyâd b. Himâr el-Mücâşî	30
86.	Suheyb	31
87.	Ümmü'l-Fadl bint el-Hâris	30
88.	Osmân b. Ebi'l-Âs es-Sakâfî	29
89.	Ya'lâ b. Ümeyye	28
90.	Utbe b. Abd	28
91.	Ebû Üseyd es-Saîdî	28
92.	Abdullâh b. Mâlik b. Buhayne	27
93.	Ebû Mâlik el-Eş'arî	27
94.	Ebû Humeyd es-Saîdî	26

95.	Ya'lâ b. Mürre	26
96.	Abdullah b. Ca'fer	25
97.	Ebû Talha el-Ensârî	25
98.	Abdullah b. Selâm	25
99.	Sehl b. Ebî Hasme	25
100.	Ebü'l-Melîh el-Hüzelî	25
101.	el-Fadl b. el-Abbâs	24
102.	Ebü Vâkıd el-Leysî	24
103.	Rufa'a b. Râfi'	24
104.	Abdullah b. Üneys	24
105.	Evs b. Evs	24
106.	eş-Şerîd	24
107.	Lakît b. Âmir	24
108.	Ümmü Kays bint Muhsan	24
109.	Âmir b. Rebîa	22
110.	Kurre	22
111.	es-Sâib	22
112.	Sa'd b. 'Ubâde	21
113.	er-Rübeyyi bint Muavviz b. Afra	21
114.	Ebü Berze el-Eslemî	20
115.	Ebü Şurayh	20
116.	Abdullah b. Cerâd	20
117.	Misver b. Mahreme	20
118.	Amr b. Ümeyye ed-Damrî	20
119.	Safvân b. Assâl	20
120.	Sürâka b. Mâlik el-Cu'şum	19
121.	Sebra b. Ma'bed el-Cühenî	19
122.	Temîm ed-Dârî	18
123.	Hâlid b. el-Velîd	18
124.	Amr b. Hureys	18
125.	İbn Havale el-Ezdî	18
126.	Üseyd b. Hudayr	18

127.	Fâtıma bint Rasûlillah (a.s)	18
128.	en-Nüvas b. Sem'ân el-Kilabî	17
129.	Abdullah b. Sercis	17
130.	Abdullah b. el-Hâris el-Cez'	17
131.	es-Sa'b b. Cessâme	16
132.	Kays b. Sa'd b.'Ubâde	16
133.	Muhammed b. Mesleme	16
134.	Mâlik b. el-Huveyris el-Leysî	15
135.	Ebû Lübâbe b. Abdilmünzir	15
136.	Süleyman b. Sard	15
137.	Havle bint Hakîm	15
138.	Abdurrahman b. Şibl	14
139.	Sâbit b. Dahhak	14
140.	Talk b. Ali	14
141.	Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh	14
142.	Sefîne	14
143.	Târik	14
144.	es-Sunâbihi	14
145.	Abdurrahman b. Semura	14
146.	el-Hakem b. Umeyr	14
147.	Sefine, Mevla Rasûlillah (a.s)	14
148.	Ka'b b. Mürre	14
149.	Ümmü Süleym bint Milhân	14
150.	Ebû Leyla el-Ensârî	13
151.	Muaviye b. el-Hakem	13
152.	el-Hüseyn ²¹ b. Ali b. Ebî Tâlib	13
153.	Huzeyfe b. Esîd el-Gıfârî	13
154.	Selmân b. Âmir	13
155.	'Urve el-Bârikî	13
156.	Safvân b. Ümeyye b. Halef	13

21 Diğer nüshalarda ve İbnü'l-Cevzî'de "el-Hasen" şeklinde geçmektedir.

157.	Ebû Basra el-Gıfârî	12
158.	Abdurrahman b. Ebzî	12
160.	Abdullah b. Ukeym	12
161.	Amr b. Ebî Seleme	12
162.	Âmir b. Rabîa	12
163.	Rabîa b. Ka'b ²²	12
164.	Seleme b. Muhabbık el-Hüzefî	12
165.	eş-Şifâ bint Abdillâh el-Adeviyye	12
166.	Sübey'a el-Eslemiyye	12
167.	Nübeyşe	11
168.	Ebû Kebşe el-Enmârî	11
169.	Amr b. el-Hamık	11
170.	el-Mihleb et-Tâ'i Ebu Kaysa	11
171.	Vâbısa b. Ma'bed el-Esedî	11
172.	Ebu'l-Yeser	11
173.	Zeynep bint Cahş, Ümmü'l-mü'minin	11
174.	Duba'a bint ez-Zübeyr	11
175.	Büsre bint Safvân	11

B. MUKSİRÛN İLE MUKİLLÛN ARASINDA MUKAYESE

Sahabenin ileri gelenlerinden ve özellikle de Hz. Peygamber'in ehlinde olan Ebû Bekir (ö. 13/634), Zübeyr²³ (ö.36/656) Ebû Ubeyde (ö. 18/639) ve Abbas (ö. 32/652), kendilerinden az sayıda hadis rivayet edilenler arasında zikredilebilir. Cennetle müjdelenmiş on zattan biri olan Saîd b. Zeyd (ö.51/671) gibi bazı sahâbîlerden ise çok daha az rivayette bulunulmuştur.²⁴

22 Bu isim İbnü'l-Cevzî de yer almamaktadır. Kisrevî nüshasında ise (s. 148) bir önceki şahıs olan Âmir b. Ebû Rebî'a'yı tanıtan bir açıklama olarak alınmış ve her ikisi aynı şahıs olarak kaydedilmiştir. Eserin Sa'deni (s. 46) ve Ömerî (s. 95) neşirlerinde ise burada olduğu gibi ayrı bir isim olarak zikredilmektedir.

23 Abdullah b. Zübeyr bir gün pederine: Filanın, falanın yaptığı gibi senin de Resûlullah'tan (sallallahu aleyhi ve sellem) bir şey rivayet ettiğini işittim yok. Acaba neden? diye sormuş o da cevaben: Bilmiş ol ki ben Hz. Peygamber'in yanından hiç ayrımadım. Hep beraber bulundum. Ama "men kezebe aleyye felyetebbeve" mak'adehu mine'n-nar" (Kim benim adıma yalan bir söz söylese cehennemdeki yerine hazırlansın!) buyurduğumu kendisindinden işittim de bundan ötürü sukutu tercih ediyorum. Görüyorum ki öteki beriki bu hadise bir de "müteammiden" (kasıtlı olarak) sözünü ilave ediyorlar. Halbuki Resûlullah'ın (sallallahu aleyhi ve sellem) "müteammiden" buyurdıklarını vallahî işitemdim" demiştir (bk., Ahmed Naîm, *Tecrid tercesesi*, I, 53-54).

24 a. mlf., a.e, I, 54.

Bakî b. Mahled'in Müsned'ini esas alarak sahâbeden rivayet edilen hadis sayıları konusunda bir değerlendirme yapıldığı takdirde, ilk dört halifeden gelen hadis sayısının, Ebû Hüreyre'den gelen hadis sayısına oranı, tıpkı diğer râvilerin "muksirûn" karşısındaki oranında olduğu gibi % 27'dir. Diğer bir deyişle ilk dört halifenin tamamından gelen hadislerin sayısı, Ebû Hüreyre'nin hadislerinin sayısının ancak dörtte biri kadardır.

Sahâbenin hadis rivayetindeki bu farklı durumları sebebiyle hadis rivayeti konusunda özellikle günümüzde birtakım eleştiriler gündeme gelmektedir. Şöyle ki; Hz. Peygamber'in ilk dört halifesinin ve cennetle müjdelenmiş sahâbîlerin rivayetlerinin, özellikle kendilerinden çok sonra Müslüman olmuş ve Hz. Peygamber ile üç ya da dört sene kadar kısa bir süre beraber bulunabilmiş olan Ebû Hüreyre'ye nispetle az olması ve yine Hz. Peygamber zamanında çocuk deneyecek yaşta küçük olan bazı sahâbîlerin rivayetlerinin, yaşlı sahâbîlerden fazla olması, birtakım tenkitlere yol açmaktadır. Ayrıca Abdullah b. Amr daha fazla hadis bilmesine rağmen,²⁵ Ebû Hüreyre'nin rivayetlerinin ondan daha çok olması da, bu konuya kuşkuyla yaklaşanların gerekçelerini oluşturmaktadır. Halbuki aşağıda da görüleceği gibi, bazı sahâbîlerden çok, diğerlerinden az hadis rivayet edilmiş olmasının birtakım sebepleri vardır.

1. Muksirûn'dan Çok Hadis Rivayet Edilmesinin Sebepleri

"Muksirûn" içerisinde yer alan sahâbîlerin vefat tarihleri incelendiğinde hemen tamamının Hz. Peygamber'den sonra yaklaşık yarım asır daha yaşamış oldukları müşahade edilmektedir; Hz. Aişe 58/678, Ebû Hüreyre 58/678, Ebû Sa'îd el-Hudrî 64/683, Abdullah b. Abbas 68/687, Abdullah b. Ömer 73/692, Câbir b. Abdillâh 74/693 ve Enes b. Mâlik 93/711 tarihlerinde vefat etmişlerdir. Görüldüğü gibi bu sahâbîler Hz. Peygamber zamanında genç yaşta olduklarından, onun vefatından sonra da uzun süre hayatta kalmış ve birkaç kuşak sonraki nesille görüşme fırsatı bulabilmişlerdir. Ayrıca fetihler sebebiyle genişleyen İslâm coğrafyasında ortaya çıkan yeni sorunlara çözüm bulabilmek için de zaman zaman bu sahâbîlerin bilgisine başvurulmuştur.²⁶

Muksirûn olarak nitelenen bu sahâbîler kendilerini ilim yoluna adanmışlardır. Diğer sahâbîlerin pek çoğu ibadet, cihad, ticaret ve yöneticilik vs. ile uğraşırken, sözkonusu sahâbîler, Hz. Peygamber hayatta iken ilme yönelmişler, onun vefatından sonra da öğrendiklerini yaymak için yoğun çaba harcamışlardır.²⁷ Nitekim gecesini üç kısma taksim ederek birini uykuya, birini ibadete ve birini de Hz. Peygamber'in hadislerini ezberlemeye ayıran Ebû Hüreyre,²⁸ ken-

25 İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe*, III, 233; Zehebi, *A'lamü'n-nübelâ'*, III, 89; İbn Hacer, *Tehzib*, III, 218.

26 İbn Sa'd, et-*Tabakât*, II, 287-288; krş. Kâsımî, *Kavâid*, s. 74; Ebû Zehr, el-*Hadis*, s. 133-134;

27 Yemânî, el-*Avâsım*, II, 39-42.

28 Dârimî, *Mukaddime* 27.

disini çok hadis rivayet etmekle suçlayanlara karşı şu cevabı vermektedir "Siz için Ebû Hüreyre, muhacir ve ensardan farklı olarak Resûlullah'tan çok hadis rivayet ediyor diyorsunuz. Muhacir kardeşlerim pazarda alış veriş yapıyorlar, ensardan olan kardeşlerim ise ziraat ile meşgulken, ben karım tokluğuna Resûlullah'ın yanından ayrılmıyorum, onun hadislerini ezberliyordum. Ehl-i suffe arasında ikamet eden yoksul bir kimse idim. Onlar bulunmazken ben dâima Resûlullah'ın yanında bulunuyor, onlar unutulurlarken ben onun hadislerini ezberleyip duruyordum."²⁹

Diğer taraftan Ebû Hüreyre'nin öğrendiği ve duyduğu hadisleri başkalarına aktarmak amacıyla Cuma günleri imam mescide girinceye kadar, etrafına halka kurup oturan insanlara hadis dersi yaptığı da bilinmektedir.³⁰ Ayrıca Abdullah b. Abbas'ın çok kalabalık talebe gruplarına hadis dersleri verdiği, tâbiûnun ileri gelenlerinden pek çok muhaddisin kendisinden hadis aldığı³¹ ve yine "muksirun"dan olan Câbir b. Abdillâh'ın da Mescid'de hadis dersi yaptığı bildirilmektedir.³²

Diğer sahabîlere nispetle kendilerinden çok hadis rivayet edilmiş olan bu şahıslar, dikkat edilirse Hz. Peygamberin çok yakınında olan ve devamlı onunla birlikte bulunma imkânı elde edebilen kimselerdir. Bu şahıslardan; Ebû Hüreyre "Suffe" ashâbındandır. Hz. Âişe, Peygamber'in hanımıdır. İbn Abbas yeğenidir. Enes ve Câbir sürekli Resûl-i ekrem'in hizmetinde bulunmuşlardır. İbn Ömer ise onun kayınbiraderidir; evine rahatça gidip gelme imkânına sahiptir. Dolayısıyla bu sahâbîlerin, diğerlerine göre, Hz. Peygamber'in değişik söz ve hallerine çok daha fazla tanık olduklarını söylemek mümkündür. Nitekim "Aşere-i mübeşşere"den Talha b. Ubeydillâh, Ebû Hüreyre'nin Hz. Peygamber'in meclisine devam konusundaki gayretini takdirle karşılaşmış; kendilerinin işle meşguliyetlerinden Peygamber'in yanına ancak sabah akşam uğrayabildiklerini, oysa Ebû Hüreyre'nin her zaman onunla birlikte bulunduğunu, kendilerinin duymadığı sözleri onun işitmiş olmasının yadırganmaması gerektiğini belirtmektedir.³³

Hz. Peygamber zamanında yaşları genç olan bu sahâbîler ondan duymadıkları hadisleri tabi olarak başka yaşlı sahâbîlerden de almışlardır; özellikle Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer ve Enes b. Mâlik'in, yaşlı sahâbîlerden hadis aldıkları bilinmektedir.

29 İbn Sa'd, et-Tabakât, IV, 330-331; Buhârî, *Buyû'* 1.

30 Hâkim, *Müstedrek*, I, 108; III, 512; Zehebî, *A'lâmü'n-mübelâ'*, II, 611; krş. Kandemir, "Ebû Hüreyre", *DİA*, X, 163

31 Hâkim, *Müstedrek*, III, 537-538; İbn Hacer, Abdullah b. Abbas'tan hadis rivayet edenlerin uzun bir listesini vermektedir (bk., İbn Hacer, *Tenzîb*, III, 180-181).

32 İbn Hacer, *Tenzîb*, I, 350.

33 Tirmizî, *Menâkıb* 47.

"Muksirûn" arasında yer alan sahâbîler, Hz. Peygamber zamanında genç yaşta olduklarından,³⁴ yaşlı sahâbîlere nispetle hafızaları daha güçlü idi. Yaş durumunun öğrenmedeki ve özellikle de ezberlemedeki rolü düşünöldüğü takdirde, Hz. Peygamber zamanında genç olan sahâbîlerin, diğçerlerine göre daha bir şanslı oldukları anlaşılacaktır. Ayrıca Ebû Hüreyre ve İbn Abbas gibi bazı sahâbîlerin öğrendiklerini unutmamak için Hz. Peygamber'den dua almış olmaları da³⁵ fevkalade önemlidir.

Bu sahâbîlerden bir kısmı sonradan da olsa hadisleri yazmışlardır. Nitekim İbn Abbas'ın da hadisleri yazdığı haber verilmektedir.³⁶ Bunun yanı sıra bu kişiler devlet memurluğu, yöneticilik gibi, ilme engel teşkil edecek idarî işlere fazlaca yönelmemişler, aksine mesailerinin büyük bir kısmını ilme ayırmışlardır.

"Muksirun" arasında yer alan sahâbîlerin, Hz. Peygamber'den sonra da genellikle Medine'de ikamet ettiklerini görüyoruz. Nitekim Ebû Hüreyre, Hz. Âişe, Abdullah b. Ömer ve Ebû Sa'îd el-Hudrî Medine'de yaşamışlardır.³⁷ Medine'nin o esnada devletin merkezi ve aynı zamanda bir ilim yuvası olduğu gözardı edilmemelidir. Üstelik hac ve ticaret için Mekke'ye gidenlerin uğrak noktası olduğundan, pek çok muhaddis, sahâbenin ileri gelenleri ile görüşme fırsatı bulabilmiştir. Kısaca Medine'de bulunan sahâbîlerin, diğçer şehirlere yerleşmiş sahâbîlere göre ilmi neşretme bakımından daha bir ayrıcalıklı konumda oldukları aşıkardır.

Yukarıda zikredilenlere ilave olarak, kendilerinden sonra tâbiûn arasından aldıkları ilmi neşredecek büyük âlimler yetişmiş olması da bu sahâbîlerin hadislerinin daha çok yayılmasına zemin hazırlamıştır. Meselâ Ebû Hüreyre, tâbiûnun ileri gelenlerinden Saîd b. el-Müseyyeb gibi bir öğrenciye sahiptir. Saîd b. el-Müseyyeb aynı zamanda Ebû Hüreyre'nin damadıdır.³⁸ Dolayısıyla Ebû Hüreyre'nin hadislerinin büyük bir kısmı, daha sonraki kuşaklara onun aracılığı ile aktarılmıştır.³⁹

2. Mukillûn'dan Az Hadis Rivayet Edilmesinin Sebepleri

Bâzi sahâbîlerin rivayetlerinin az oluşunun birçok sebebi vardır. Bunlardan biri de Hz. Peygamber'in konuyla ilgili uyarıcı nitelikteki sözleridir; "Kişi'ye her duyduğunu nakletmesi yalan olarak yeter."⁴⁰ hadisi ve bu manada diğçer ha-

34 Nitekim Hz. Peygamber vefat ettiği sırada Hz. Âişe'nin 18 yaşında olduğu bildirilmektedir (bk., İbnü'l-Esrî, *Üsdü'l-gâbe*, V, 504). Yine Enes b. Mâlik'in 21 yaşında (İbn Hibban, *Taribu's-sahâbe*, s. 29), Abdullah b. Abbas'ın 14 yaşında olduğu haber verilmektedir (a. mlf., a.e. s. 148). "Muksirûn" a dâhil diğçer sahâbîler de Hz. Peygamber'in vefatında genç yaşta idiler.

35 Buhârî, *İlim* 17, 42; *Vudû*'10.

36 İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 96.

37 Kandemir, "Hadis" DİA, XV, 35.

38 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 290; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, IV, 218.

39 İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, I, 217; Zehebî, a. yer.

40 Müslim, *Mukaddime* 5.

disler, sahabenin bir çoğunun hadis rivayeti hususundaki endişelerini artırmıştır.

“Muksirun” dan olmasına karşın Enes b. Mâlik hadis rivayet etmekten korkardı. O, bu konudaki hislerini şöyle ifâde etmektedir: “Eğer hatâ yapmaktan korkmasaydım Resûlullah'tan (sallallahu aleyhi ve sellem) duyduğum şeyleri size rivayet ederdim.”⁴¹ Aynı anlayıştan hareketle sahabeden birçok kimsenin, hadis aktardıktan sonra “...ev kemâ kaale” (yahut buna benzer söyledi) gibi temimleri kullandıklarını görüyoruz.⁴²

Diğer taraftan bir kısım sahâbî de unutkanlık gibi illetlerden dolayı Hz. Peygamber'den yanlış, eksik ya da fazla sözlerle hadis nakletmenin sorumluluğunu düşünerek hadis rivayetinden kaçınmışlardır. Zeyd b. Erkam (ö.66/685) kendisinden hadis rivayet etmesini arzulayanlara şu cevabı vermiştir: “Biz artık yaşlandık ve unuttuk. Resûlullah'tan (sallallahu aleyhi ve sellem) hadis rivayet etmek ise zor bir iştir.”⁴³ Görüldüğü gibi özellikle hadislerin Hz. Peygamber'den işitildiği gibi harfi harfine/lafzan rivayet edilmesinin gerekli olduğuna inananlar son derece az hadis rivayet edebilmişlerdir.⁴⁴

Bazı sahâbîlerin, halifelik, valilik, kadılık ve vergi memurluğu gibi devlet işleri ile uğraşmaktan ilme fazla vakit ayıramadıkları bir gerçektir. Hz. Peygamberin vefatından sonra devlet başkanı seçilen Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634) yaklaşık iki yıl yönetimde kalmış, bu süre zarfında yalancı peygamberlerle, mürtedlerle, yeni fetihlerle uğraşmaktan hadis rivayetine vakit bulamamıştır. Hz. Ömer de (ö.23/643) on yıl süren halifelik devrinde, yönetim işlerinden, hadis rivayetine zaman ayıramamıştır. Hz. Osman (ö.35/655) ve Hz. Ali'nin (ö.40/660) hilafet yıllarında ortaya çıkan fitneler ve diğer devlet işleri, ne yazık ki, bu iki sahâbînin de hadis nakli ile meşgul olmalarına fırsat vermemiştir.⁴⁵

Sahabeden bir kısmı ise işleri sebebiyle Hz. Peygamber'in meclisine çok fazla devam etme imkânı bulamamıştır.⁴⁶ Bakî b. Mahled'in Müsned'inde kendisinden 38 hadis rivayet edilmiş olan Talha b. Ubeydillah, Ebu Hüreyre'nin, Hz. Peygamber'in meclislerine devam ettiğini, kendilerinin ise yoğun işleri sebebiyle Hz. Peygamber'in sohbetlerine pek fazla katılamadıklarını samimiyetle itiraf etmiştir.⁴⁷

41 Dârimî, *Mukaddime* 25.

42 Hadis rivayetinden sonra kullanılan bu ve benzeri lafızları bir arada görebilmek için bk., Dârimî, *Mukaddime* 28; İbn Mâce, *Mukaddime* 3; Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 552.

43 İr, Abdurrahman, *Meâlimü's-sünne*, s. 52.

44 Süfyan-ı Sevrî'nin şu sözü lafzan rivayetin zorluğunu açıklamaktadır: “Eğer biz bir hadisi aynen işittiğimiz gibi rivayet etmeye kalkışsaydık, size tek bi hadis bile rivayet edemezdik.” (bk., Hatîb, *el-Kifâye*, s. 245).

45 Ebû Zehv, *Mekânetü's-sünne*, s. 45; Toksarı, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, s. 273.

46 Ebû Zehv, *el-Hadis*, s. 54-55.

47 Tirmizî, *Menâkıb* 47; İbn Hacer, *Tebzib*, VI, 482.

Sahâbenin ileri gelenlerinden pek çoğu, "muksirûn"un aksine Hz. Peygamber'den sonra maalesef çok uzun süre hayatta kalamamışlar, kendilerine hadis sorma gereği hasıl olmadan önce vefat etmişlerdir; Hz. Peygamber'in kızı Fâtıma (ö.11/632), babasından altı ay gibi kısa bir süre sonra hayata veda etmiş,⁴⁸ pek çok sahâbî de savaşlar sebebiyle erken devirde yaşamlarını yitirmişlerdir. Yine Peygamber'in en yakın arkadaşı ve kayınpederi olan Hz. Ebû Bekir (ö 13/634), kendisinden bir buçuk sene gibi kısa bir zaman sonra dâr-ı bekaya irtihal etmiştir. Bu yüzden Hz. Ebû Bekir'in rivayetleri, kendisinden sonra on sene kadar yaşayan Hz. Ömer'e (ö.23/643) nispetle daha azdır.⁴⁹ Yine "Aşere-i mübeşşere"ye mensup diğer sahâbîlerin vefatları da, "muksirûn"a dâhil olan yedi sahâbîye göre aynı şekilde çok daha erken tarihlerde vuku bulmuştur.⁵⁰

Öte yandan çeşitli siyasî grupların ortaya çıkmasıyla birlikte rivayetler çoğalmış, münafıkların, bu rivayetler arasına şüpheli sözler sokuşturmalarından kaygı duyulmuştur. Dolayısıyla siyasî olaylara karışan sahâbîlerden hadis rivayet etmekten kaçınılmıştır. Şüphesiz bu tür endişeler, bazı sahâbîlerin az hadis rivayet etmesinde etkili olmuştur.

Esasen bir kısım sahâbî, eğitim ve öğretim işi ile hiç uğraşmamışlardır. Hatta okumayı ve yazı yazmayı bilmeyenlerin oranı, bilenlere nispetle hiç de az değildir.⁵¹ Bu yüzden hadis rivayeti gibi önemli ve zor bir işi pek çok sahâbî yerine getirememiştir. Hadis rivayet eden bazı sahâbîlerin rivayet ettikleri hadislerin bir kısmı ise, çeşitli sebepler yüzünden tasnif döneminde kitaplara kaydedilmemiştir. Nitekim Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın hadisleri zayıf kimselerce nakledildiği için, Buhârî ve Müslim'in *Sahib*lerinde yer almamıştır.⁵²

Hz. Peygamber'den bin tane "mesel" ezberlediğini ve ondan duyduğu her şeyi es-Sahîfetü's-sâdika adını verdiği kitaba yazdığını söyleyen Abdullah b. Amr,⁵³ Ebû Hüreyre'nin de haber verdiği gibi sahabe içerisinde Hz. Peygamber'den en fazla hadis yazan kimsedir.⁵⁴ Ancak buna rağmen ondan "muksirûn"a nazaran daha az hadis rivayet edilmiş olması dikkat çekicidir. Şüphesiz bunun bazı sebepleri vardır; Abdullah b. Amr'ın Medine'de değil de Mısır'da ikamet etmesi,⁵⁵ devlet işleriyle uğraşması ve kendisini ilimden daha çok ibadet hayatına adanmış olması, bütün bunlardan da öte ehl-i kitaptan nakillerde bulunması, kendisinden az hadis rivayet edilmesinin belki de en önemli sebepleri

48 Ibn Sa'd, et-*Tabakât*, VIII, 23.

49 Yemânî, el-*Avâsim*, II, 39-42.

50 Ibn Sa'd, et-*Tabakât*, II, 287-288.

51 Ebû Zehv, el-*Hadîs*, s. 54-55.

52 a. mlf., a.e., s. 148.

53 Ibnü'l-Esir, *Üsdü'l-gâbe* III, 233-234; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, III, 87.

54 Tirmizî, *Menâkıb* 47; Ibn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-İlim*, I, 70; Zehebî, a.e., III, 89.

55 Şehâvî, *Fethu'l-muğis*, III, 98.

arasında zikredilebilir.⁵⁶ Zira Süryanice bilen Abdullah b. Amr'ın, Yermük Harbi'nde eskilere ait iki deve yükü kitap elde ettiği bilinmektedir.⁵⁷

Yukarıda zikredilen hususların yanısıra birçok sahâbî Kur'an ihmal edilir endişesi ile ilk zamanlar hadis rivayet etmekten ve hadisle uğraşmaktan kaçınmışlardır. Doğal olarak bildikleri hadisler vefatları ile beraber unutulmaya yüz tutmuş, dolayısıyla bu ve benzeri gerekçeler sebebiyle hadis rivayetindeki konuları birbirinden farklı olmuştur.

56 Ahmed Naim, *Tecrid Tercemesi*, I, 63.

57 Zehebî, *Tezkire*, I, 42; Kettâni, Abdülhay, *et-Terâtib*, III, 223; krş. Aydemir, *Tefsirde İsrâîliyyât*. s. 45.

BİBLİYOGRAFYA

Âmirî, *er-Riyâdu'l-müstetâbe*

Yahya b. Ebû Bekir el-Âmirî el-Yemeni, *er-Riyâdu'l-müstetâbe fi cümleti men ravâ fi's-Sahihayn mine's-sahâbe*, Beyrut 1979.

Ahme'd b. Hanbel

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul 1982.

_____, *el-Müsned* (nşr. Abdullah Muhammed ed-Dervîş), Beyrut 1411/1991.

Ahmed Naim, *Tecrid Tercemesi*,

Ahmed Naim, *Sahîb-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-III, Ankara 1984-85.

Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*

Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, Ankara 1979.

Aydınli, *Hadis İstilahları*

Abdullah Aydınli, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, İstanbul 1987.

Buhârî

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim *el-Buhârî, el-Câmi'u's-sahîh*, I-VIII, İstanbul 1981.

Dârimî

Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman *ed-Dârimî, es-Sünen*, İstanbul 1981.

Ebû Zehv, *Mekânetü's-sünne*

Muhammed Muhammed Ebû Zehv, *Mekânetü's-sünne fi'l-İslâm*, Beyrut 1404/1984.

_____, *el-Hadis*

el-Hadis ve'l-muhaddisûn, Beyrut 1404/1984.

Hâkim, *el-Müstedrek*

Hakim en-Neysabûrî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, I-IV, Beyrut 1411/1990.

Hamdân, *Muâz b. Cebel*

Abdülhamîd Sâlih Hamdân, *İmâmu'l-ulemâ Muâz b. Cebel*, Kahire 1410/1990.

Hamîdullah, Resûlullah Muhammed

Muhammed Hamîdullah, *Resûlullah Muhammed* (trc. Salih Tuğ), İstanbul 1992.

Hatîb, el-Câmi'

_____, *Hatib el-Bağdâdî, el-Câmi' li ahlâkı'r-râvî ve âdâbî's-sâmi'*, I-II, Beyrut 1412/1991.

_____, el-Kifâye

el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye, Beyrut 1406/1986.

_____, et-Takyîd

_____, *et-Takyîd ve'l-îdâh limâ 'utlika ve 'u'lika min Mukaddîmeti Ibnü's-Salâh*, Mekke 1413/1993.

Itr, Abdurrahman, Me'âlimü's-sünne

Abdurrahman Itr, *Me'âlimü's-sünneti'n-nebeviyye*, Ürdün 1406/1986.

İbn Abdilber, Câmi'u beyâni'l-'ilim

Ebü Ömer Yûsuf en-Nemerî el-Kurtubî, Câmi'u beyâni'l-'ilim ve fadlih, I-II, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye).

İbn Hacer, Fethu'l-bârî

İbn Hacer el-Askalânî, Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî (nşr. Fuâd Abdülbâki v.dğr.), I-XIII, Kahire 1407/1986.

_____, el-İsâbe

_____, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, I-VIII, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye).

_____, Tehzîb

Tehzîbü't-Tehzîb, I-VI, Beyrut 1412/1991.

İbn Hazm, Esmâü's-Sahâbe (Kisrevî)

_____, Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endülûsî, *Esmâü's-sahabeti'r-ruvât ve mâ li külli vâhidetin mine'l-aded* (nşr. Seyyid Kisrevî Hasen), Beyrut 1412/1992.

_____, Esmâü's-Sahâbe (Sa'denî),

_____, *Esmâü's-sahabeti'r-ruvât ve mâ li külli vâhidin minhüm mine'l-aded* (nşr. Mis'ad Abdülhamîd es-Sa'denî), Kahire ts. (Mektebetü'l-Kur'an).

_____, Kitâbü'l-A'dâd

_____, *Kitâbü'l-'A'dâd*, (Mahtût) Süleymâniye ktb., Ayasofya, nr: 454, vr. 187a-188b.

İbn Mâce

Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *es-Sünen, I-II*, İstanbul 1981.

İbn Sa'd, et-Tabakât

Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ, I-IX*, Beyrut 1410/1990.

İbnü'l-Cevzî, Telkîh

Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Cevzî, *Telkîhu fuhûmi ehli'l-eser fi 'uyûni't-târih ve's-siyer*, Karaçi ts. (İdâretü ihyâ'i's-sünne).

İbnü'l-Esîr, Üsdü'l-gâbe

Ali b. Muhammed b. Esîr, *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe, I-V*, Beyrut ts. (Dâru ihyâ'i't-türâsi'l-Arabi).

İbnü's-Salâh, Mukaddime

Ebû Amr Osman b. Abdurrahmân İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsi'nü'l-İstulâh* (nşr. Âişe Abdurrahman), Kahire ts. (Dâru'l-me'ârif).

Kâsımî, Kavâid

Muhammed Cemaleddin el-Kâsımî, *Kavâidü't-tahdis min fûnûni mustalahi'l-hadis*, Beyrut 1407/1987.

Kandemir, "Hadis"

Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 27-64.

_____ , "Ebû Hüreyre"

"Ebû Hüreyre", *DİA* X, 160-167.

Kettânî, Abdülhay, et-Terâtib

Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Hz. Peygamberin Yönetimi: et-Terâtibü'l-idâriyye* (nşr. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1993.

Koçyiğit, Hadis Istılahları

Talât, Koçyiğit, *Hadis Istılahları*, Ankara 1985.

Mîras, Tecrid Tercemesi

Kamil Mîras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, IV-XII, Ankara 1985.

Mizzî, Tuhfetü'l-Eşraf

_____ , Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tuhfetü'l-Eşraf bi ma'rifeti'l-Etrâf*, nşr. Abdüssamed Şerefüddîn, I-XIV, Bombay 1403/1983.

Müslim

_____ , Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-III, İstanbul 1981.

Ömerî, Bakî b. Mahled

Ekrem Ziyâ el-Ömerî, *Bakî b. Mahled el-Kurtubî ve mukaddimetü Müsnedih* ('*Adedu mâ li külli vâhidin mine's-sahâbeti mine'l-hadîs*), Medine 1404/1984.

Râmhürmüzî, el-Muhaddisu'l-fâsıl

Hasan b. Abdurrahman er-Râmhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1391/1971.

Sehâvî, Fethu'l-muğîs

Şemseddin Muhammed b. Abdurrahman, *Fethu'l-muğîs şerhu Elfiyeti'l-hadîs* (nşr. Salâh Muhammed muhammed 'Uveysa), I-III, Beyrut 141/1993.

Şâkir, el-Bâis

Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisü'l-bâis şerhu ihtisârî'ulûmî'l-hadîs*, Beyrut 1403/1983.

Tirmizî

Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, I-V, İstanbul 1981.

Toksarı, Delil Olma Yönünden Sünnet

Ali Toksarı, *Delil Olma Yönünden Sünnet*, Kayseri 1994.

Uğur, Hadis Terimleri

Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992.

Yemânî, el-'Avâsım

Muhammed b. İbrahim el-Vezîr el-Yemânî, *el-'Avâsım ve'l-kavâsım fi'z-zebbi 'an sünneti Ebi'l-Kâsım* (nşr. Şuayb el-Arnaût), I-IX, Beyrut 1412/1992.

Zehebî, A'lâmü'n-nübelâ'

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-XXV, Beyrut 1410/1990.

_____, Tecridü esmâi's-sahâbe

_____, *Tecridü esmâi's-sahâbe*, I-II, Beyrut ts. (Dâru'l-meârif).

Kitabü'l-muîn

_____, *Kitabü'l-muîn fi tabakâti'l-muhaddisîn* (Mahtût), Feyzullah Efendi ktb., nr. 1528, vr. 1528, vr. la-4b.

_____, Tezkire

_____, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-II, Beyrut ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî).

M. İ. İ. İ. İ. İ.